

PIOTR ŚLEDŹ

Uniwersytet Warszawski

ORCID: 0000-0003-4562-7491

piotr.sledz@uw.edu.pl

Wojna domowa w Sudanie w świetle koncepcji nowych wojen

The Civil War in Sudan in the Light of the Concept of New Wars

Słowa kluczowe:

wojna, wojna domowa, nowe wojny, konflikt zbrojny, Sudan, Darfur, Afryka, Sahel, kryzys humanitarny, zbrodnie wojenne

Keywords:

war, civil war, new wars, armed conflict, Sudan, Darfur, Africa, Sahel, humanitarian crisis, war crimes

Wojna domowa w Sudanie w świetle koncepcji nowych wojen

Artykuł ujmuje wojnę domową w Sudanie z perspektywy koncepcji nowych wojen Mary Kaldor. Konflikt między Sudańskimi Siłami Zbrojnymi a Siłami Szybkiego Wsparcia (RSF) w dużej mierze dowodzi aktualności tego podejścia. Jego źródłem jest wieloletnia niestabilność polityczna w tym państwie, potęgowana przez rozliczne napięcia etniczne i plemienne (charakterystyczne dla całego regionu Sahelu). Istotnym czynnikiem jest także aktywność podmiotów zewnętrznych, w szczególności Grupy Wagnera oraz państw arabskich wspierających RSF. Starcia miały charakter nieregularny i objęły duże obszary tego rozległego kraju. Towarzyszyła im ogromna skala przemocy wymierzonej w ludność cywilną, co skutkowało kryzysem uchodźczym i humanitarnym. Istotną rolę odgrywała także rozległa sieć krajowych i międzynarodowych powiązań biznesowych wokół RSF, czyniąca z nich niemalże państwo w państwie. Perspektywy zaprowadzenia trwałego pokoju pozostawały z powyższych względów raczej mgliste.

The Civil War in Sudan in the Light of the Concept of New Wars

The paper considers the war in Sudan from the perspective of the new wars concept authored by Mary Kaldor. The conflict between Sudanese Armed Forces and Rapid Support Forces (RSF) largely proves its validity. The war derives from long-lasting political instability and violence in this country, as exacerbated by multiple ethnic and tribal tensions (which are characteristic for the entire region of Sahel). The activity of external actors was also an important driver which concerns especially the Wagner Group and the Arab states supporting RSF. The clashes were mostly irregular and emerged in large areas of this vast country. Large-scale violence targeted civilians which fueled a refugee and humanitarian crisis. A wide network of RSF-centered domestic and international business ties – making this paramilitary force almost a state within a state – played an important role. For the reasons above, perspectives for sustainable peace have been poor.

Wstęp

Według szacunków organizacji Armed Conflict Location and Event Data Project (ACLED) w 2023 r. cztery konflikty zbrojne na świecie osiągnęły skalę pozwalającą na określenie ich mianem wojen o dużej intensywności (tj. przyniosły co najmniej 10 tys. ofiar – *battle-related deaths*). Były to: wojna w Ukrainie, wojna Izraela z Hamasem, wojna domowa w Mjanmie, a także rozpoczęta w kwietniu 2023 r. kolejna wojna domowa w Sudanie¹. Ostatnia z wymienionych przykuwała na co dzień stosunkowo niewiele uwagi dziennikarzy i ekspertów (w szczególności polskich), choć jej implikacje nie są bynajmniej marginalne. W wymiarze politycznym dotyczy to takich wyzwań dla Unii Europejskiej, jak możliwy napływ migrantów i uchodźców (zwłaszcza w świetle dyskusji o kształcie paktu migracyjnego) czy zdolności Rosji do projekcji siły oraz jej relacje z państwami globalnego Południa. Na poziomie analitycznym z kolei rzeczona wojna pozwala formułować wnioski dotyczące natury współczesnych konfliktów zbrojnych, gdy zestawia się charakterystykę prowadzonych w jej ramach działań z najważniejszymi cechami wyróżniającymi pozimnowojenne konflikty.

Niniejszy artykuł ma dwa zasadnicze cele. Pierwszy, użytkowy, dotyczy wyciągnięcia na światło dzienne pomijanej w dyskursie publicznym wojny, w tym jej przyczyn, przebiegu i znaczenia. Drugi zaś, *stricte* badawczy, to poszukiwanie odpowiedzi na pytania o charakter współczesnych konfliktów zbrojnych. Wojna w Ukrainie, z uwagi na przypominający obydwa konflikty światowe przebieg, zrodziła bowiem głosy kontestujące, czy są one definiowane właściwie, a przy tym akcentujące adekwatność klasycznych podejść². Główne założenie czy też hipoteza niniejszego tekstu dotyczy reprezentatywności wojny w Sudanie dla tej perspektywy pod względem przypisywanych współczesnym konfliktom zbrojnym cech charakterystycznych.

1 ACLED Dashboard, „Armed Conflict Location and Event Data Project” [online, dostęp: 30 IV 2024]: <<https://acleddata.com/dashboard/#/dashboard>>.

2 Zob. np.: B. Balcerowicz, *Tendencje i czynniki kształtujące obraz przyszłej wojny*, [w:] *Bezpieczeństwo Polski w świetle wojny na Wschodzie*, red. R. Kuźniar, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2022; D. Winczewski, *War in Ukraine and Enduring Relevance of the Clausewitzian Theory*, „Athenaeum. Polish Political Science Studies” 2023, vol. 80, No. 4.

Katalog tych właściwości, sformułowany w oparciu o koncepcję nowych wojen autorstwa Mary Kaldor³, obejmuje wymiary:

1. polityczny – przyczyny, strony walczące i ich cele, w szczególności prymat czynników tożsamościowych nad interesami narodowymi, a także niewydolność państwa, umiędzynarodowienie konfliktu czy jego nierozwiązywalność;

2. operacyjny – działania nieregularne o stosunkowo niskiej intensywności, asymetryczne metody walki i dużą skalę przemocy wobec ludności cywilnej;

3. ekonomiczny – komercjalizację, warlordyzm, zjawisko gospodarki wojenno-przestępczej.

O ile przedmiotem niniejszego opracowania nie jest ich pogłębiona analiza⁴, o tyle kategorie te wyznaczają dla niego ramy badawcze. Należy podkreślić, że główny punkt odniesienia stanowi wojna rozpoczęta w kwietniu 2023 r., mimo że wpisuje się w kontinuum przemocy zbrojnej, jaka toczy Sudan, w zasadzie od kiedy państwo to ogłosiło niepodległość, a przybrała na sile na początku lat osiemdziesiątych XX w. Elementy genezy zostaną jednak uwzględnione w analizie wyłącznie w zakresie niezbędnym do zinterpretowania obecnej sytuacji.

Polityczny wymiar konfliktu

Od dnia ogłoszenia deklaracji niepodległości Sudanu w 1956 r. praktycznie cała historia tego państwa wiąże się z występowaniem na jego terytorium konfliktów zbrojnych i zamachów stanu na tle stosunkowo krótkich okresów względnej stabilizacji. Przez większość tego czasu główną oś podziału stanowiły sięgające czasów kolonialnych napięcia wokół dostępu do władzy i zasobów na linii centrum–peryferia w postaci muzułmańskiej, pustynnej i dominującej politycznie Północy oraz słabo rozwiniętego gospodarczo, choć żyznego i jak się później okazało, bogatego w złoża ropy naftowej Południa. To ostatnie podporządkowano woli islamskich władz

3 M. Kaldor, *New & Old Wars: Organised Violence in a Global Era*, 3 ed., Polity Press, Cambridge–Malden 2012.

4 Zob. np. M. Madej, K. Pronińska, *Konflikty zbrojne*, [w:] R. Kuźniar i in., *Bezpieczeństwo międzynarodowe*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2020, s. 326–344.

w Chartumie, mimo że obszar ten zamieszkiwała w większości ludność czarnoskóra wyznająca religie animistyczne lub chrześcijaństwo⁵. Różnice te były przyczyną dwóch wojen domowych w latach 1955–1972 oraz 1983–2005. Zakończono je po negocjacjach w ramach procesu z Naivashy podpisaniem 9 stycznia 2005 r. porozumienia pokojowego w Nairobi, które przewidywało tymczasowy podział władz oraz dochodów z handlu ropą, a także przeprowadzenie referendum niepodległościowego. To ostatnie odbyło się w styczniu 2011 r. i stanowiło podstawę ogłoszenia niepodległości przez Sudan Południowy. Powstanie nowego państwa nie zakończyło jednak starć z lokalnymi grupami zbrojnymi, a rozgorzały one w związku z nierozwiązanym sporem o kontrolę nad roponośnymi obszarami Abyei oraz częściami regionów Kordofanu Południowego i Nilu Błękitnego. Intensywność konfliktu w kolejnych latach zmalała w związku z rozmieszczeniem misji pokojowych UNISFA i UNMISS, trwającymi w Addis Abebie rozmowami pokojowymi i zawarciem wstępnych porozumień dwustronnych oraz nasilającym się w Sudanie Południowym konfliktem między plemionami Dinka i Nuer. Spór ten uregulowano podpisaniem 3 października 2020 r. w Dżubie porozumienia, w którym władze Sudanu oraz milicje z południa kraju zgodziły się na przyznanie częściowej autonomii prowincjom Nil Błękitny, Kordofan Południowy i Kordofan Zachodni⁶.

Kolejnym obszarem niestabilności był Darfur na zachodzie Sudanu – biedny, pustynny region o złożonej strukturze społecznej, przez co narażony na liczne konflikty plemienne, głównie wokół dostępu do zasobów (zwłaszcza pomiędzy arabskimi pasterzami i czarnoskórymi rolnikami, jak Fur, Masalit czy Zaghawa)⁷. Do eskalacji walk wspieranych przez arabskie władze państwowe milicji džandżawidów z lokalnymi grupami zbrojnymi formowanymi przez plemiona ludności czarnoskórej doszło w 2003 r., co poskutkowało kryzysem humanitarnym o ogromnej skali. Po kolejnym nasileniu starć w latach 2006–2007 intensywność napięć w Darfurze nieco

5 Zob. R. Łoś, *Konflikty w Sudanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013, s. 22–24.

6 Zob. Z. Al-Ali, *The Juba Agreement for Peace in Sudan: Summary and Analysis*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm 2021, s. 7–25.

7 A. Bieńczyk-Missala, K. Pronińska, P. Grzebyk, *Opanowywanie kryzysów i rozwiązywanie konfliktów – przykłady*, [w:] R. Kuźniar i in., *Bezpieczeństwo...*, s. 358–365.

spadła dzięki podpisanemu w 2009 r. porozumieniu rządu z jedną z największych lokalnych grup zbrojnych, Ruchem Sprawiedliwości i Równości (Justice and Equality Movement – JEM), a także działającej w latach 2007–2020 misji UNAMID. Walki wybuchały jednak dość regularnie także w kolejnej dekadzie.

Geneza obecnego konfliktu sięga 11 kwietnia 2019 r., kiedy to rządzący od trzydziestu lat dyktator Omar al-Baszir został odsunięty od władzy w wojskowym zamachu stanu poprzedzonym długotrwałymi protestami społecznymi. Pierwsze kilka miesięcy po przewrocie było okresem dalszych manifestacji ulicznych, nierzadko krwawo tłumionych (*vide* dokonana 3 czerwca w Chartumie masakra, w której zginęło co najmniej 120 osób⁸), i międzynarodowej izolacji Sudanu (m.in. zawieszonego na kilka miesięcy w prawach członka Unii Afrykańskiej). 17 czerwca 2019 r. junta i cywilna opozycja podpisały porozumienie o utworzeniu Tymczasowej Rady Suwerenności (Transitional Sovereignty Council). Struktura ta miała funkcjonować przez trzy lata, do dnia przeprowadzenia demokratycznych wyborów, a na jej czele stanęły dwie kluczowe postaci nowej junty – gen. Abdel Fattah al-Burhan jako przewodniczący, a w charakterze jego zastępcy – Mohamed Hamdan Dagalo ps. „Hemedti” dowodzący paramilitarną organizacją Siły Szybkiego Wsparcia (Rapid Support Forces – RSF). Te wspierane przez Arabię Saudyjską i Zjednoczone Emiraty Arabskie oddziały utworzone w 2013 r. pod auspicjami al-Baszira na bazie milicji džandżawidów stały się w praktyce równoległymi siłami zbrojnymi Sudanu, a w 2017 r. zyskały status prawny jednostki podlegającej bezpośrednio prezydentowi. Stąd też ich niepoślednia rola w przeprowadzeniu zamachu stanu i późniejszym procesie budowy struktur państwa⁹. 3 sierpnia strony porozumiały się co do utworzenia cywilnego gabinetu, którego premierem został Abdalla Hamdok. Pod jego rządami podjęto działania na rzecz demokratyzacji (zlikwidowano prawo szariatatu i porządek ustro-

8 „*They Were Shouting ‘Kill Them’*”. *Sudan’s Violent Crackdown on Protesters in Khartoum*, „Human Rights Watch” [online], 17 XI 2019 [dostęp: 8 V 2024]: <<https://www.hrw.org/report/2019/11/18/they-were-shouting-kill-them/sudans-violent-crackdown-protesters-khartoum>>.

9 A. A. Abdel Aziz, J. N. Bach, *Sudan’s Challenge in Remaining a Cohesive Nation and State. The Enactment of Violent and Authoritarian Modalities and Governance*, [w:] *Routledge Handbook of the Horn of Africa*, ed. J. N. Bach i in., Routledge, New York 2022, s. 69.

jowy wprowadzony przez al-Baszira) oraz współpracy z Zachodem (USA wznowiły relacje z Sudanem i usunęły go z listy państw sponsorujących terroryzm, podpisano porozumienie abrahamowe z Izraelem i wyrażono zgodę na wydanie Międzynarodowemu Trybunałowi Karnemu Omara al-Baszira w myśl nakazu aresztowania z 2009 r.).

Perspektywa konsolidacji rządów cywilnych napotkała jednak na opór wojska, które wcześniej w dużej mierze utorowało Hamdokowi drogę do władzy. 25 października 2021 r. stracił ją w wyniku przeprowadzonego przez armię i RSF zamachu stanu, na czele którego stanął al-Burhan. Istotnie zreorganizowano także Tymczasową Radę Suwerenności. W wyniku masowych protestów i presji międzynarodowej (m.in. zawieszenia pomocy finansowej przez USA i Bank Światowy) 24 listopada podpisano porozumienie o przywróceniu władzy cywilnej, w myśl którego Hamdok miał odzyskać fotel premiera, choć pełnię kontroli nad sektorem siłowym zachowałby puczyści. W styczniu 2022 r. zrezygnował on jednak ze stanowiska, nie mogąc sformować rządu, co w praktyce oznaczało donioślejszą rolę wojskowych w sprawowaniu władzy. W obliczu presji USA, Wielkiej Brytanii, Arabii Saudyjskiej i ZEA, protestów społecznych przeciwko juncie, które mimo często krwawych pacyfikacji przybierały na sile, oraz eskalacji walk plemiennych w Darfurze 5 grudnia 2022 r. podpisano porozumienie o podziale władzy przewidujące powołanie na dwa lata przejściowych instytucji państwa i przeprowadzenie po tym okresie wyborów, jak również włączenie RSF do składu sudańskiej armii¹⁰. Mimo upływu przewidzianego na to terminu nie ustalono jednak szczegółów implementacji porozumień, zwłaszcza w sprawie unifikacji sił zbrojnych Sudanu (al-Burhan oczekiwał dwuletniego okresu przejściowego, podczas gdy Hemedti postulował dziesięć lat¹¹). Narastający spór między Sudańskimi Siłami Zbrojnymi a RSF doprowadził do postawienia oddziałów w stan gotowości. Na przełomie marca i kwietnia armia rozmieściła swoje wojska w Chartumie, a RSF – w wielu innych miejscach kraju, m.in. w największych miastach, niestabilnych rejonach

10 *Draft Political Framework Agreement*, [Darfur], 5 XII 2022: <<https://redress.org/wp-content/uploads/2022/12/Framework-Agreement-Final-ENG-05122022.pdf>> [dostęp: 8 v 2024].

11 *Stopping Sudan's Descent into Full-Blown Civil War*, „International Crisis Group” [online], 20 IV 2023 [dostęp: 8 v 2024]: <<https://www.crisisgroup.org/africa/horn-africa/sudan/stopping-sudans-descent-full-blown-civil-war>>.

przygranicznych oraz w pobliżu obiektów o dużym znaczeniu gospodarczym (np. przy kopalniach złota)¹². 15 kwietnia 2023 r. rozpoczęła się najkrwawsza ze wszystkich dotychczasowych wojen domowych w Sudanie.

Zarysowana powyżej geneza konfliktu pozwala wyróżnić w nim kilka cech nowych wojen, o których pisze Mary Kaldor¹³. W wymiarze podmiotowym mamy do czynienia z ugrupowaniami lokalnymi – w praktyce dwiema frakcjami rządzącej junty, które mają niepośledni wpływ na szczytowe instytucje państwa i władze lokalne. Walki toczyły się w warunkach upadku państwa, czego szczególnym przejawem jest erozja jego monopolu na przemoc. We Fragile State Index w 2022 i 2023 r.¹⁴ Sudan uznany został za siódme najbardziej dysfunkcjonalne państwo świata, uzyskując odpowiednio 107,1 oraz 106,2 pkt w skali do 120¹⁵. Wynikało to głównie z podziałów frakcyjnych w obrębie instytucji państwa (zjawiska ich swoistej równoległości), napięć między zamieszkującymi kraj grupami etnicznymi, problemu uchodźstwa oraz braku legitymacji społecznej dla władz. Wojna, co oczywiste, spowodowała dalszą erozję państwowości, także z uwagi na fakt, że po raz pierwszy w historii Sudanu jej skutkami w ogromnym stopniu dotknięty został Chartum, będący siedzibą rozlicznych instytucji istotnych zarówno dla funkcjonowania aparatu władzy, jak i usług publicznych. Zniszczone zostały centrale kluczowych resortów (np. budynki ministerstw sprawiedliwości i nauki), państwowych spółek i firm prywatnych¹⁶. Niektóre funkcje państwa – głównie w zakresie organizowania niezbędnych zasobów oraz

12 H. A. Hassan, *Sudan's Civil War is Rooted in Its Historical Favouritism of Arab and Islamic Identity*, „The Conversation” [online], 25 IV 2024 [dostęp: 9 V 2024]: <<https://theconversation.com/sudans-civil-war-is-rooted-in-its-historical-favouritism-of-arab-and-islamic-identity-228533>>.

13 Zob. M. Kaldor, *New...*, s. 2–7.

14 Dane obejmują stan rzeczy właściwy dla roku poprzedniego, co oznacza, że w tym wypadku dotyczą odpowiednio lat 2021 i 2022.

15 *Country Dashboard*, „Fragile State Index” [online, dostęp: 9 V 2024]: <<https://fragilestatesindex.org/country-data/>>. Warto również podkreślić, że w myśl podanego wskaźnika państwami upadłymi są wszyscy sąsiedzi Sudanu poza Egiptem, co dodatkowo sprzyja niestabilności w regionie. Po wybuchu omawianej wojny Sudan został z kolei uznany za drugie po Somalii najbardziej niestabilne państwo świata (z wynikiem 109,3 pkt).

16 E. H. E. Konozy, *Sudan's Devastating War: Unravelling Its Multifaceted Impact*, „Medicine, Conflict and Survival” 2024, vol. 40, issue 1, s. 56.

ewakuacji cywilów – przejęły lokalne komitety oporu¹⁷. Z uwagi na zniszczenie bądź przeznaczenie na koszary nieczynnych było ok. 70 proc. szpitali w Chartumie i pozostałej części regionu stołecznego¹⁸.

W omawianym kontekście można również wskazać czynnik rozwoju konfliktu w czasie i przestrzeni. Występuje tu charakterystyczne dla nowych wojen zjawisko, o którym wspomina Mary Kaldor – pewne zatarcie granic między działaniami *stricto* zbrojnymi a aktywnością stosujących przemoc podmiotów niepaństwowych (często prywatnych) oraz łamaniem przez państwa praw człowieka na dużą skalę (w formie *one-sided violence*)¹⁹. Wpisuje się to w trwającą od dekad niestabilność państwa, w szczególności w kontekście fali przemocy politycznej po obaleniu Omara al-Baszira (udanych i nieudanych zamachów stanu i brutalnego tłumienia zamieszek). Procesy państwowotwórcze okazały się nieudane, o czym przesądził opór wojska wobec wprowadzanych reform w perspektywie możliwej utraty wpływów, choć to ono było głównym źródłem legitymacji obalonego po trzech dekadach przywódcy (istotną część puczystów z 2021 r. stanowili dotychczasowi lojaliści). W tym kontekście istotne było również zachodnie ognisko niestabilności w Darfurze. W obliczu rozlicznych starć plemiennych stał się on częściowo matecznikiem RSF, będących tam w praktyce autonomicznym agentem rządu (także w czasach al-Baszira), co pozwoliło im przywódcom zdobyć spore wpływy i zasoby. Umiejętnie rozgrywano w tym celu antagonizm tej peryferii względem rządu centralnego w Chartumie. Hamdy A. Hassan pisze o trzech okolicznościach, które temu sprzyjały: 1. ponad dwudziestoletniej historii wykorzystywania przez rząd lokalnych grup paramilitarnych do pacyfikowania miejscowych rebeliantów; 2. wejściu przez te grupy za przyzwoleniem Chartumu w posiadanie znacznych środków finansowych i uzbrojenia, dzięki czemu były w stanie uzyskać niezależność finansową poprzez rozwijanie komercyjnych przedsięwzięć; 3. ideologicznym pozycjonowaniu się RSF i Hemediego jako reprezentantów marginalizowanych społeczności arabskich z sudańskiej prowincji²⁰.

17 J. Czerep, *Perspektywy zakończenia wojny w Sudanie*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, [Warszawa] 2023 (Biuletyn PISM, 61/2682).

18 F. Elbarsi Abuelgasim Mohammed i in., *Defending the Right to Health during Sudan's Civil War*, „The Lancet Global Health” 2023, vol. 11, issue 9, s. E1327.

19 M. Kaldor, *New...*, s. 2.

20 H. A. Hassan, *Sudan's...*

Choć omawiany konflikt na pierwszy rzut oka może się wydawać starciem o władzę w państwie między dwiema najbardziej wpływowymi grupami, które dążyły do maksymalizacji wpływów i bogactwa, to silnie obecny był również czynnik tożsamościowy (*identity politics*), charakteryzujący według Kaldor nowe wojny²¹. Realia starć między armią i RSF nałożyły się na niezwykle skomplikowaną strukturę społeczną państwa. Skala przemocy na tle etnicznym, plemiennym i religijnym była ogromna. Ofiarą prześladowań padała ludność niearabska, głównie członkowie ludu Masalit. Panel ekspertów ONZ szacuje, że w ciągu 2023 r. tylko w mieście Al-Dżunajna w Darfurze Zachodnim zginęło 10–15 tys. ludzi²², a największym pojedynczym aktem przemocy była masakra z 14 i 15 czerwca, w której życie straciło co najmniej 547 osób²³. Podobny charakter miała rzeź w Ardamacie z 8 listopada 2023 r., w której wedle różnych szacunków zginęło od 800 do 2 tys. osób²⁴. Towarzyszyły temu m.in. zabójstwa wpływowych przedstawicieli ludów niemuzułmańskich (*targeted killings*), takich jak gubernator Darfuru Zachodniego i lider społeczności Masalit Khamis Abakar²⁵. Przebieg wojny sprawił ponadto, że pośród arabskiej ludności Sudanu, zwłaszcza w Darfurze i Kordofanie, wykrystalizowało się pewne poczucie wspólnoty, a wiele zwaśnionych plemion czy klanów pojednało się²⁶.

21 M. Kaldor, *New...*, s. 8, 79–81.

22 *Final Report of the Panel of Experts on the Sudan*, United Nations Security Council, 15 I 2024, S/2024/65, s. 2: <<https://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=S/2024/65&Lang=E>> [dostęp: 9 V 2024].

23 „*The Massalit Will Not Come Home*”. *Ethnic Cleansing and Crimes against Humanity in El Geneina, West Darfur, Sudan*, Human Rights Watch, New York 2024.

24 Tamże, s. 29.

25 Zob. „*Death Came to Our Home*”. *War Crimes and Civilian Suffering in Sudan*, Amnesty International, London 2023, s. 14–15.

26 *Final Report...*, s. 12. Istotny wątek stanowią w tym kontekście masowe kampanie propagandowe i dezinformacyjne RSF w mediach społecznościowych (na „Twitterze” i „Tik Toku”) o znaczeniu nie tylko operacyjnym (jak fałszywe informacje o działaniach wojennych czy zwodzenie ofiar kryzysu humanitarnego), ale i *stricte* politycznym, np. przedstawiające przemoc stosowaną przez oddziały wierne Hemedtiemu jako rewolucję czy bitwę o demokrację. Zob. *How Disinformation Campaigns Endanger Lives in Sudan*, „SMEX” [online], 19 V 2023 [dostęp: 9 V 2024]: <<https://smex.org/how-disinformation-campaigns-endanger-lives-in-sudan/>>.

Jednocześnie niektóre zagrożone działaniami RSF grupy niearabskie podjęły się tworzenia oddziałów samoobrony²⁷.

Polaryzacja w warunkach wojny wymusiła na wielu podmiotach opowiedzenie się po którejś ze stron. Do walki po stronie Sudańskich Sił Zbrojnych, mimo początkowego deklarowania neutralności, przyłączały się inne ugrupowania rekrutujące członków z niearabskich ludów Dafuru i Kordofanu. Takie grupy, jak m.in. Ludowy Ruch Wyzwolenia Sudanu – Północ (SPLM-N – frakcja Malika Agara), Ruch Wyzwolenia Sudanu (SLM – frakcja Minniego Minnawiego) oraz część JEM, były zagrożone działalnością RSF bądź chciały wykorzystać powstały chaos dla własnych korzyści²⁸. Warto dodać, że bojówki te figurowały wśród sygnatariuszy porozumienia pokojowego z Dżuby z 2020 r., podobnie jak współtworzące wówczas Tymczasową Radę Suwerenności RSF. Implementacja tego dokumentu okazała się jednak niemożliwa.

Wynikająca ze złożonej struktury społecznej wielość uzbrojonych grup, rozbieżność ich interesów, a także słabość instytucji państwa uczyniły konflikt w praktyce nierozwiązywalnym. Kaldor zauważa w tym kontekście, że

ponieważ nowe wojny są stanem społecznym, który wynika wówczas, gdy dochodzi do uwiądnięcia formalnej ekonomii politycznej, bardzo trudno jest je zakończyć. Odgórnie prowadzone rokowania dyplomatyczne nie są w stanie uwzględnić stanowiących ich podstawę stosunków społecznych; poszczególne frakcje traktowane są w nich niczym protopaństwa. Czasowe zawieszenia broni lub rozejmy mogą jedynie legitymizować nowe porozumienia lub partnerstwa, które w danej chwili pasują różnym frakcjom²⁹.

Jedyne zawieszenie broni, podpisane 21 maja 2023 r. w Dżuddzie pod auspicjami Arabii Saudyjskiej i USA, pozostawało w mocy tylko przez kilkadziesiąt godzin. Ani rozmowy pokojowe w Dżuddzie, ani te prowadzone z inicjatywy Kenii w ramach zrzeszającej osiem państw Rogu Afryki Międzysądowej Władzy ds. Rozwoju (IGAD) nie przyniosły żadnych

27 A. Carboni, *Sudan: Setting the Stage for a Long War*, „ACLED” [online], 17 I 2024 [dostęp: 9 V 2024]: <<https://acleddata.com/conflict-watchlist-2024/sudan/>>.

28 H. Ali, *The War in Sudan: How Weapons and Networks Shattered a Power Struggle*, German Institute for Global and Area Studies, Hamburg 2024, s. 4.

29 M. Kaldor, *New...*, s. 118.

rezultatów w zakresie deeskalacji konfliktu³⁰. Po załamaniu się tych dwóch formatów w 2024 r. przy wsparciu Egiptu i ZEA, do których później dołączyły USA i Arabia Saudyjska, podjęto próby negocjacji w Manamie (zakończone podpisaniem wspólnej deklaracji zasad, co uznano za progres)³¹, a także rozmów za pośrednictwem Turcji i Libii³². We wszystkich wzmiankowanych przypadkach zwraca uwagę brak udziału jakiegokolwiek sudańskiego podmiotu cywilnego. Mamy tu zatem do czynienia z trzema właściwymi nowym wojnom ograniczeniami skuteczności negocjacji pokojowych: 1. uczestnictwem osób bezpośrednio odpowiedzialnych za przemoc, a więc jednoczesnym legitymizowaniem ich w ten sposób; 2. trudnościami w wypracowaniu możliwego do wdrożenia rozwiązania (innego niż podział terytorium lub władzy) z uwagi na partykularny charakter celów politycznych zaangażowanych grup; 3. ograniczonymi możliwościami wdrażania postanowień przez strony walczące, którym często politycznie lub ekonomicznie opłaca się podtrzymanie niestabilności³³.

Cechą nowych wojen jest również ich umiędzynarodowienie, będące następstwem procesów globalizacji i wynikających z niej powiązań, przez co znaczenie takich konfliktów jest zarazem lokalne i globalne³⁴. W przypadku sudańskiej wojny generałów można to zjawisko rozpatrywać trojako. Po pierwsze, co typowe dla konfliktów afrykańskich, w związku z faktem, że i tak niezbyt szczelne granice państw nie pokrywają się z obszarami zamieszkiwanymi przez poszczególne grupy etniczne, wiele z nich rozlewa się na terytoria państw sąsiednich, często niezdolnych do zabezpieczenia się przed następstwami wojny u granic. W tym przypadku destabilizacja taka była zresztą dwukierunkowa. Chodzi nie tylko o napływ uchodźców do krajów, w których przemoc zbrojna jest już obecna, jak

30 P. Fabricius, *After a Glimmer of Hope, Sudan's Peace Effort Fades*, „Institute for Security Studies” [online], 12 I 2024 [dostęp: 9 V 2024]: <<https://issafrica.org/iss-today/after-a-glimmer-of-hope-sudans-peace-effort-fades>>.

31 *Sudan: A Year of War*, „International Crisis Group” [online], 11 IV 2024 [dostęp: 8 V 2024]: <<https://www.crisisgroup.org/africa/horn-africa/sudan/sudan-year-war>>.

32 *Global Conflict Tracker: Civil War in Sudan*, „Council on Foreign Relations” [online], 19 IV 2024 [dostęp: 8 V 2024]: <<https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/power-struggle-sudan>>.

33 M. Kaldor, *New...*, s. 126–127.

34 Tamże, s. 2–6.

Czad (istotny z uwagi na dużą liczbę przedstawicieli Zaghawa na jego terytorium), Republika Środkowoafrykańska, Niger, Etiopia czy Sudan Południowy, ale również o wykorzystanie powiązań plemiennych do organizowania kanałów przerzutu broni i sprzętu wojskowego, z czego aktywnie korzystała RSF dzięki powiązaniom ze środowiskami arabskimi³⁵.

Po drugie, niezwykle istotne jest wspieranie stron konfliktu przez podmioty zewnętrzne. Dużo szerszym zakresem pomocy cieszyły się oddziały Hemedtiego, w czym pomagał dość skuteczny międzynarodowy lobbing, m.in. we współpracy z zachodnimi firmami PR – kanadyjską Dickens and Madson (od 2019 r.) oraz francuską Think Doctor (od 2022)³⁶. O ile podległe al-Burhanowi Sudańskie Siły Zbrojne mogły liczyć na poparcie Egiptu oraz nieoficjalnie Iranu (dostawy dronów³⁷) czy Erytrei³⁸, to międzynarodowa sieć wsparcia dla RSF była znacznie szersza, obejmując m.in. ZEA (bardzo aktywnie zaangażowane w sprawy Rogu Afryki, a w związku z konfliktem – w nielegalne dozbrajanie oddziałów Hemedtiego, m.in. dronami i artylerią), Rosję oraz część lokalnych przywódców (władze RŚA, Czadu, a także Libijską Armię Narodową gen. Chalify Haftara kontrolującą dużą część Libii)³⁹. Należy przy tym pamiętać o embargu na dostawy broni do Sudanu wprowadzonym w lipcu 2004 r. rezolucją Rady Bezpieczeństwa ONZ nr 1556 wobec operujących w Darfurze grup zbrojnych, a rozszerzonym w marcu 2005 rezolucją RB ONZ nr 1591 na wszystkie krajowe podmioty, łącznie z rządem. Wymuszało ono na wszystkich stronach konfliktu pozyskiwanie uzbrojenia w sposób nielegalny i potajemny. Z euroatlantyckiej perspektywy być może na nieco więcej uwagi zasługuje ślad rosyjski w postaci Grupy Wagnera. Najemnicy Jewgienija Prigożyna trafili do Sudanu już w 2017 r., jeszcze pod rządami al-Baszira, a polityczne zawirowania nie zmieniły nic w zakresie ich

35 H. Ali, *The War...*, s. 8–10.

36 M. Nashed, *The Soft-Power Campaign of Sudan's RSF Leader „Hemedti”*, „Al Jazeera” [online], 20 IV 2023 [dostęp: 8 V 2024]: <<https://www.aljazeera.com/news/2023/4/20/the-soft-power-campaign-of-sudans-rsf-leader-hemedti>>.

37 *Sudan's Calamitous Civil War: A Chance to Draw Back from the Abyss*, „International Crisis Group” [online], 9 I 2024 [dostęp: 8 V 2024]: <<https://www.crisisgroup.org/africa/horn-africa/sudan/sudans-calamitous-civil-war-chance-draw-back-abyss>>.

38 *Sudan: A Year...*

39 Tamże, s. 8–10; A. de Waal, *Don't Allow a Disastrous Collapse in Sudan*, „Foreign Policy” [online], 14 XII 2023 [dostęp: 10 V 2024]: <<https://foreignpolicy.com/2023/12/14/sudan-war-uae-russia-arms-gold-hemeti-burhan-rsf/>>.

obecności⁴⁰. Celami tej współpracy były przede wszystkim budowa rosyjskiej bazy morskiej w Port Sudan (po kilku latach rozmów w 2024 r. osiągnięto porozumienie w sprawie powstania logistycznej bazy morskiej w zamian za dostawy rosyjskiej broni dla Sudańskich Sił Zbrojnych⁴¹) oraz wydobywanie złota przez sieć firm zarządzanych w przeszłości *de facto* przez Prigożyna, a następnie przerzucanie go przy użyciu dostępnych szlaków transportowych (zwłaszcza z pomocą ZEA). Podczas wojny po 15 kwietnia 2023 r. wagnerowcy wspierali RSF m.in. w zakresie dostaw broni (np. przenośnych przeciwlotniczych zestawów raketowych i amunicji)⁴², choć Kreml bezpośrednio nie wyraził jednoznacznego poparcia dla żadnej z walczących stron. Co ciekawe, w 2023 r. ataki dronami na najemników z Grupy Wagnera w Sudanie przeprowadziły ukraińskie siły specjalne⁴³.

Trzecim aspektem internacjonalizacji konfliktu jest zaangażowanie organizacji międzynarodowych, zwłaszcza w zakresie operacji pokojowych. Ze wszystkich oenzetowskich misji utrzymania pokoju w Sudanie w 2024 r. funkcjonowała już tylko UNISFA, ustanowiona w 2011 r. do zabezpieczenia rejonu Abyei. Misja polityczna UNITAMS, która w 2020 r. zastąpiła UNAMID z zadaniem wsparcia reform państwa po zamachu stanu, musiała zostać zakończona na żądanie al-Burhana – najpierw za *persona non grata* uznano szefującego jej Volkera Perthesa (będącego jednocześnie specjalnym wysłannikiem sekretarza generalnego ONZ ds. Sudanu), a w listopadzie zażądano zakończenia misji, o czym RB ONZ zdecydowała kilka tygodni później. Choć Sudan nie jest stroną Statutu Rzymskiego, w czerwcu 2023 r. prokurator Międzynarodowego Trybunału Karnego poinformował, że na podstawie rezolucji RB ONZ nr 1593 z 2005 r. wszczęte zostało

40 C. Doxsee, *How Does the Conflict in Sudan Affect Russia and the Wagner Group?*, „Center for Strategic & International Studies” [online], 20 IV 2023 [dostęp: 10 V 2024]: <<https://www.csis.org/analysis/how-does-conflict-sudan-affect-russia-and-wagner-group>>.

41 L. Karr, *Africa File, May 31, 2024: Russian Red Sea Logistics Center in Sudan*, „Institute for the Study of War” [online], 31 V 2024 [dostęp: 18 VII 2024]: <<https://www.understandingwar.org/backgrounder/africa-file-may-31-2024-russian-red-sea-logistics-center-sudan>>.

42 H. Ali, *The War...*, s. 4.

43 V. Butenko i in., *Exclusive: Ukraine's Special Services „Likely” behind Strikes on Wagner-Backed Forces in Sudan, a Ukrainian Military Source Says*, „CNN World” [online], 20 IX 2023 [dostęp: 10 V 2024]: <<https://edition.cnn.com/2023/09/19/africa/ukraine-military-sudan-wagner-cmd-intl/index.html>>.

śledztwo w sprawie podejrzeń o zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości wobec ludności Masalit w Darfurze⁴⁴. Mimo to należy uznać, że w przeciwieństwie do wielu innych nowych wojen w Sudanie czynnik zaangażowania organizacji międzynarodowych (czy szerzej: społeczności międzynarodowej) w rozwiązywanie konfliktu jest ograniczony⁴⁵.

Operacyjny wymiar konfliktu

Choć wszystkie strony konfliktu stosowały najczęściej nieregularne metody walki, jego skala w wymiarze terytorialnym była duża. Pierwszą arenę stanowił stołeczny Chartum, gdzie po kilkutygodniowej mobilizacji armii i RSF 15 kwietnia 2023 r. rozpoczęła się konfrontacja zbrojna. Była to dość nietypowa okoliczność zarówno dla dotychczasowych wojen w Sudanie (wcześniej w Chartumie nie toczyły się żadne walki o dużej skali), jak i innych konfliktów zbrojnych, w których atak na stolicę jest raczej finalnym etapem ofensywy jakiegoś ugrupowania (*vide* Sojusz Sił Demokratycznych na rzecz Wyzwolenia Konga-Zairu, Séléka w Republice Środkowoafrykańskiej czy Huti w Jemenie). Rebelianci w trakcie walk miejskich zajęli lotnisko i pałac prezydencki, a skala działań w trakcie omawianego konfliktu to zresztą kolejny stosunkowo nietypowy dla nowych wojen element taktyki⁴⁶.

Starcia dość szybko rozprzestrzeniły się na inne obszary kraju. Z uwagi na m.in. napięcia pomiędzy Masalit i arabskim plemieniem Rizeigat, którego członkowie stanowili lwią część bojowników RSF, ze szczególną intensywnością toczyły się one w niestabilnym od lat Darfurze (gdzie rebelianci szybko osiągnęli przewagę) i rozlały na obszar Kordofanu. Po niepowodzeniu majowej inicjatywy pokojowej działania zbrojne zintensyfikowano, a w ogniu walk znalazły się przede wszystkim Chartum, Al-Dżunajna

44 *Darfur: International Criminal Court Launches Investigation into Surging Violence*, „UN News” [online], 13 VII 2023 [dostęp: 10 V 2024]: <<https://news.un.org/en/story/2023/07/1138692>>.

45 Zob. M. Kaldor, *New...*, s. 5.

46 W pierwszym miesiącu starć dwie trzecie z nich toczyło się w miastach liczących powyżej stu tysięcy mieszkańców. Za: *Fact Sheet: Conflict Surges in Sudan*, „ACLED” [online], 24 V 2023 [dostęp: 10 V 2024]: <<https://acleddata.com/2023/04/28/fact-sheet-conflict-surges-in-sudan/>>.

(stolica Darfuru Zachodniego) i Al-Ubajjid (stolica Kordofanu Północnego). Druga połowa 2023 r. to okres przewagi militarnej RSF. Latem pod kontrolą wojsk podległych Hemedtiemu znalazła się większa część Chartumu. Udało im się też powstrzymać ofensywę armii na Chartum Północny, zwany Bahri. 24 sierpnia al-Burhan został ewakuowany z Chartumu do Port Sudan. Oprócz przewagi w rejonie stołecznym RSF przejmowały kontrolę nad coraz większymi obszarami północno-zachodniego Kordofanu oraz Darfuru (opanowały cztery z pięciu stolic jego okręgów administracyjnych, a na piątą, Al-Faszir, kilkakrotnie przypuszczały ofensywę, aż w maju 2024 r. doszło tam do krwawej eskalacji). W październiku zajęły kolejne części obszaru stołecznego, w tym strategicznie ważną przepompownię rurociągu naftowego z Sudanu Południowego do Port Sudan w Al-Aylaoun pod Chartumem, choć wysadzenie w listopadzie mostu Szambat odcięło rebeliantom szlak do Omdurmanu, istotnego zarówno dla ich dalszego szlaku bojowego, jak i łańcucha dostaw⁴⁷. 26 października RSF przejęły kontrolę nad największym miastem Darfuru – Nijalą. Kolejnymi prowincjami, na które rozprzestrzeniły się walki, były Nil Błękitny na południu oraz nazywana spichlerzem Sudanu Al-Dżazira, która od południa sąsiaduje z obszarem stołecznym⁴⁸. W grudniu rebelianci zajęli położone w stanie Al-Dżazira miasto Wad Madani, jednak później ich ofensywa wytraciła impet. Pierwszy kwartał 2024 r. przyniósł zresztą obydwu stronom konfliktu pewne problemy. Armia borykała się z erozją swoich struktur w następstwie podziałów wewnętrznych (generowanych zwłaszcza przez powiązanych z al-Baszirem twardogłowych, którzy m.in. torpedowali inicjatywy pokojowe), choć podjęta przez nią w marcu kontrofensywa – głównie w rejonie stołecznym oraz prowincji Al-Dżazira, a punktowo także w Dafurze – przyniosła pewne sukcesy. RSF natomiast, mimo prób skonsolidowania władzy i stworzenia własnych instytucji na opanowanych terenach, okazały się w dłuższej perspektywie niezdolne do efektywnej okupacji⁴⁹. Nierzadko wręcz nie były nią zainteresowane, tworząc w ten

47 *Shambat Bridge Destroyed, Bringing New Advantage to Sudan's Army*, „Sudan War Monitor” [online], 11 XI 2023 [dostęp: 11 V 2024]: <<https://sudanwarmonitor.com/p/shambat-bridge-destroyed-bringing>>.

48 H. Ali, *The War...*, s. 2.

49 *Crisiswatch. Tracking Conflict Worldwide: Sudan*, „International Crisis Group” [online, dostęp: 11 V 2024]: <[https://www.crisisgroup.org/crisiswatch/database?location\[\]=14](https://www.crisisgroup.org/crisiswatch/database?location[]=14)>.

sposób obszary próżni władzy, co wynikało głównie z przeciążenia walkami na zbyt wielu kierunkach jak na posiadane zasoby oraz stanu linii zaopatrzenia, nadwyrężonych zwłaszcza walkami w Kordofanie i Omdurmanie⁵⁰.

Powyższy uproszczony opis przebiegu obecnej wojny domowej w Sudanie uwidocznia pewne cechy współczesnych konfliktów zbrojnych. Pokazuje przede wszystkim brak ograniczeń przestrzennych. Nieregularne działania wojenne o zróżnicowanej intensywności rozgrywały się równocześnie na wielu obszarach tego ogromnego przecież, bo liczącego ponad 1,8 mln km² państwa (trzeciego pod względem wielkości na kontynencie), co miało przełożony wpływ na kwestie logistyczne oraz mobilność wojsk, i rozlewały się na kolejne prowincje. Walki miały zasięg co do zasady lokalny i poza ofensywą w regionie stołecznym dość rzadko przybierały postać jasno ukierunkowanych kampanii. Podobnie jak definiuje to Kaldor⁵¹, celem RSF było przede wszystkim przejęcie kontroli nad danymi terytoriami, ale nie tyle przez ich zawojowanie, co raczej za pomocą środków obliczonych na zmianę struktury etnicznej, m.in. zabójstw i czystek etnicznych w obrębie określonych grup czy też uczynienia danego obszaru niezdatnym do zamieszkania w wyniku przemocy zbrojnej lub wywołania kryzysu humanitarnego.

Nieco paradoksalnie nawet jeśli armia i RSF jawią się jako dwie ścierające się grupy zbrojne, na niższym poziomie doszło do decentralizacji walczących stron uwarunkowanej w szczególności podziałami plemiennymi i religijnymi – związane z określonymi środowiskami milicje dołączały do walki po jednej lub drugiej stronie. Wynikała z tego stosunkowo duża rola realizujących często własne ambicje dowódców połowych poszczególnych ugrupowań, których działania były słabo skoordynowane z celami operacyjnymi armii bądź RSF, a żołnierze – mało zdyscyplinowani⁵². Sieciowe powiązania pomiędzy wieloma różnymi grupami zbrojnymi to kolejna cecha nowych wojen w myśl koncepcji Mary Kaldor⁵³.

50 *Sudan: A Year...*

51 M. Kaldor, *New...*, s. 104–105.

52 *Final Report...*, s. 13. Autorzy przywołują w tym kontekście przykład bojówki dowodzonej przez Musę Hilala, która w październiku 2023 r. zrezygnowała z walk po stronie armii i podjęła na własną rękę rozmowy z RSF. Z kolei w sierpniu podczas starć o Nijalę jeden z żołnierzy zabił dowódcę garnizonu armii, a nowy głównodowodzący porozumiał się z RSF. Zob. tamże, s. 30.

53 M. Kaldor, *New...*, s. 100–101.

Choć w walkach w dużej mierze wykorzystywano broń strzelecką i lekką (SALW) oraz różnorakie urządzenia wybuchowe, co jest charakterystyczne dla nowych wojen⁵⁴, to zarówno armia, jak i RSF stosunkowo często używały również ciężkiego uzbrojenia. Szczególnie istotne było to, które pozwalało na prowadzenie zmasowanego ognia, jak rakiety i bomby przenoszone przez pozostające w dyspozycji sił zbrojnych Sudanu samoloty bojowe, ciężka artyleria czy moździerz, a także drony (armia dysponuje irańskimi urządzeniami typu ababil i mohadżer), czołgi i pojazdy opancerzone oraz zestawy przeciwlotnicze⁵⁵. Wynikało to w dużej mierze z obecności w Sudanie dość zaawansowanego jak na afrykańskie standardy przemysłu obronnego (m.in. w wyniku prawie dwóch dekad embarga na dostawy broni), na który składają się zwłaszcza państwowe spółki Military Industry Corporation (do niej należy m.in. fabryka amunicji Yarmouk w Chartumie, o którą w czerwcu 2023 r. toczyły się walki) czy Safat Aviation Group. Różnica w zasobach, którymi dysponowały obydwie strony, nie była przytłaczająca na korzyść regularnej armii Sudanu, i to ani pod względem liczby czynnego personelu (w obydwu przypadkach to ok. 100 tys. ludzi⁵⁶, także dzięki rekrutowaniu do RSF najemników, głównie arabskich z innych państw Sahelu⁵⁷), ani posiadanego uzbrojenia (z uwagi na rozbudowane sieci przerzutowe rebeliantów, dzięki którym głównie za sprawą ZEA i Grupy Wagnera weszli w posiadanie m.in. bojowych dronów, haubic, wieloprowadnicowych wyrzutni rakiet czy przenośnych zestawów przeciwlotniczych)⁵⁸.

Wątkiem wojny domowej w Sudanie, który bodaj najczęściej pojawiał się w debacie publicznej, była ogromna skala przemocy wobec ludności cywilnej. Można rozpatrywać tę kwestię jako reprezentatywną zarówno dla nowych wojen⁵⁹, jak i wcześniejszych konfliktów zbrojnych w tym kraju. Obydwie strony na masową skalę dopuszczały się naruszeń prawa humani-

54 Tamże, s. 10, 101–102.

55 *The Military Balance 2024*, International Institute for Strategic Studies, London 2024, s. 521–522.

56 Tamże, s. 522.

57 O. El Naggar, B. Ochieng, *Who Are the Foreign Mercenaries Fighting in Sudan?*, „Monitor: Essential Media Insight” 2023, vol. 30, s. 18–21.

58 *Final Report...*, s. 13–14.

59 Zob. M. Kaldor, *New...*, s. 2, 121, 212–213.

tarnego, a rządowa – także łamanie praw człowieka. Katalog zdarzeń o znamionach zbrodni wojennych i zbrodni przeciwko ludzkości jest niezwykle obszerny i obejmuje m.in.:

1. masowe zabójstwa cywilów;
2. zmasowany ostrzał i bombardowania z powietrza bez rozróżniania celów cywilnych i wojskowych (*vide* bombardowanie przez armię Nijali w grudniu 2023 r.) oraz użycie urządzeń wybuchowych na terenach gęsto zaludnionych;
3. celowy ostrzał miejsc, w których występuje duża koncentracja ludności cywilnej, np. obozów dla uchodźców wewnętrznych;
4. systematyczną przemoc na tle etnicznym (w tym zabójstwa prominentnych przedstawicieli poszczególnych grup), zwłaszcza wobec Masalit;
5. wykorzystanie żywych tarcz;
6. gwałty i innego rodzaju masową przemoc seksualną;
7. prześladowanie cywilów, m.in. w formie tortur i innego rodzaju przemocy fizycznej, arbitralnych aresztowań, pozaprawnych uwięzień, porwań dla okupu, wymuszonych zaginięć oraz wielu innych przejawów niehumanitarnego i poniżającego traktowania;
8. rekrutowanie dzieci na żołnierzy;
9. przymusowe wysiedlenia (głównie motywowane etnicznie);
10. atakowanie obiektów podlegających specjalnej ochronie w myśl norm prawa humanitarnego, m.in. szpitali i innych obiektów medycznych, infrastruktury cywilnej oraz budynków mieszkalnych;
11. systematyczne szeroko zakrojone grabieże oraz niszczenie gospodarstw domowych, także na tle etnicznym⁶⁰.

Wiele z wymienionych praktyk wpisuje się w definicję ludobójstwa. Przedstawiciele ONZ i UE alarmowali o podwyższonym ryzyku popełnienia tej zbrodni w odniesieniu do ludności Masalit w Darfurze, choć jak wskazują analitycy Human Rights Watch, nie jest jasne, czy z wymierzoną w nią przemocą wiązał się zamiar ludobójczy⁶¹.

Wojna pomiędzy Sudańskimi Siłami Zbrojnymi a Siłami Szybkiego Wsparcia spowodowała jeden z największych kryzysów humanitarnych

60 Na podstawie: *Situation of Human Rights in the Sudan: Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights, A/HRC/55/29*, Human Rights Council, Geneva 2024; *Final Report...*; „*The Massalit Will Not Come Home*”...

61 Tamże, s. 197–198.

w XXI w. Według szacunków UNHCR konflikt skutkował liczbą prawie 8,9 mln uchodźców, z czego ponad 1,8 mln szukało schronienia poza terytorium Sudanu – głównie w Czadzie, Egipcie i Sudanie Południowym⁶². Ogromna liczba wewnętrznych przesiedleńców i obliczone na to działania grup zbrojnych spowodowały znaczne ograniczenie dostępu do dóbr pierwszej potrzeby. Jak ocenia OCHA, pomocy humanitarnej potrzebowało prawie 25 mln obywateli Sudanu, a więc około połowa jego populacji⁶³. Wynikało to m.in. z klęski głodu, którego doświadczało 17,7 mln Sudańczyków (ponad jedna trzecia obywateli)⁶⁴, oraz braku dostępu do wody pitnej, infrastruktury higieniczno-sanitarnej, a przede wszystkim lekarstw i opieki zdrowotnej, co skutkowało prawie 1,3 mln zachorowań na malarię oraz licznymi przypadkami cholery, odry i dengi⁶⁵. Występowały też problemy z transportem pomocy humanitarnej – armia oskarżała RSF o utrudnianie przejazdu tego typu konwojów i konfiskowanie ich zawartości⁶⁶. Ze strony wojsk podległych Hemedtiemu pojawiały się z kolei zarzuty o przemykanie w tych transportach broni⁶⁷. Z uwagi na strukturę demograficzną Sudanu za szczególnie trudną należy uznać w tej wojnie sytuację dzieci. Jak szacuje UNICEF, ok. 13,6 mln z nich potrzebowało pomocy humanitarnej, a aż 4,6 mln należało do grupy osób wewnątrznie przesiedlonych⁶⁸.

Liczba udokumentowanych ofiar konfliktu w pierwszym roku walk to według ACLED 16 173 osoby⁶⁹, choć w świetle informacji o pojedynczych

62 Dane według stanu na 5 V 2024 r. za: *Sudan Situation*, „Operational Data Portal” [online, dostęp: 13 V 2024]: <<https://data.unhcr.org/en/situations/sudansituation>>.

63 Dane według stanu na 11 V 2024 r. za: *Sudan Situation Report*, „OCHA” [online, dostęp: 13 V 2024]: <<https://reports.unocha.org/en/country/sudan/>>.

64 Dane według stanu na 29 III 2024 r. za: *IPC Alert: Sudan*, „Integrated Food Security Phase Classification” [online, dostęp: 13 V 2024]: <https://www.ipcinfo.org/fileadmin/user_upload/ipcinfo/docs/IPC_Alert_Sudan_March2024.pdf>.

65 Dane według stanu na 25 IV 2024 r. za: *Sudan Situation Report...*

66 *Aid Withheld in Sudan while 37% of the Population Face Severe Hunger*, „Reliefweb” [online], 31 III 2024 [dostęp: 13 V 2024]: <<https://reliefweb.int/report/sudan/aid-withheld-sudan-while-37-population-face-severe-hunger>>.

67 *Final Report...*, s. 10.

68 *Sudan: Humanitarian Situation Report No. 17. Reporting Period 1 January – 31 March 2024*, United Nations International Children’s Emergency Fund, New York 2024, s. 1.

69 *ACLED Explorer*, „ACLED” [online, dostęp: 13 V 2024]: <<https://acleddata.com/explorer/>>.

aktach masowej przemocy czy skali kryzysu humanitarnego należy ją raczej uznać za zdecydowanie zaniżoną.

Ekonomiczny wymiar konfliktu

Wojny domowe w Sudanie niezależnie od momentu historycznego, a więc także w przypadku omawianej, były konfliktami o zasoby, co w szczególności dotyczy Darfuru i starć czarnoskórych rolników z arabskimi pasterzami o ziemię i wodę pitną. W wyniku kryzysu ekologicznego (zwłaszcza ocieplania się klimatu) ich dostępność na potrzeby upraw lub wypasu jest coraz mniejsza, co w połączeniu z częstymi suszami i wysokim tempem przyrostu naturalnego stanowi od kilku dekad czynnik konfliktogenny, podsycając niestabilność w regionie⁷⁰. Można to potraktować jako jeden z punktów zapalnych dla obecnej sytuacji, ale aspekt rywalizacji o zasoby wyraźniej widać w nieco innych obszarach.

Wojna al-Burhana z Hemedtim to częściowo także rywalizacja dwóch oligarchów. O ile wiele państwowych holdingów rolnych, handlowych i przemysłowych pozostawało pod kontrolą armii (np. tych z sektorów obronnego czy naftowego)⁷¹, o tyle RSF mocno zaangażowały się w wydobycie różnych minerałów, a przede wszystkim złota. Metal ten stanowił główny towar eksportowy Sudanu, a w 2022 r. wygenerował ponad 42 proc. dochodów z krajowego eksportu za granicę – niemal w całości do ZEA⁷². RSF przejęła kilka kopalni złota – m.in. w Jebel Amir w Darfurze, odbitą w 2017 r. (a więc jeszcze za czasów al-Baszira) z rąk lokalnych milicji, co umożliwiło zdominowanie sudańskiego rynku złota, także dzięki wykorzystaniu posiadanych kanałów przerzutowych do ZEA jako głównego nabywcy⁷³. Również w tym celu Hemedti stworzył gęstą sieć krajowych i zagranicznych spółek córek, jak holding Al-Junaid, GSK czy zarejestrowana w ZEA Tradive General Trading, na których czele postawił członków swojej rodziny, oraz wiele

70 A. Bieńczyk-Missala, K. Pronińska, P. Grzebyk, *Opanowywanie...*, s. 358.

71 D. Kohnert, *On the Impact of the 2023 Sudanese War on Africa and beyond*, German Institute for Global and Area Studies, Hamburg 2023, s. 4.

72 Za: Sudan, „The Observatory of Economic Complexity” [online, dostęp: 13 V 2024]: <<https://oec.world/en/profile/country/sdn>>.

73 H. Elhag Ali Ahmed, *Embedded Uniforms: The War in Darfur, Militias, Paramilitaries, and the Rise of The Rapid Support Forces*, [w:] *Routledge Handbook...*, s. 196–197.

mniejszych. Nabył też udziały w bankach, co umożliwiło mu rozliczne operacje finansowe na legalnym rynku bądź w szarej strefie⁷⁴. Utworzyły one łańcuch około pięćdziesięciu spółek pośredników, mających na celu m.in. zapewnienie finansowania działań bojowych RSF⁷⁵.

Działalność tych podmiotów odzwierciedla dwa zjawiska uznane przez Mary Kaldor za charakterystyczne dla nowych wojen – warlordyzm oraz gospodarkę wojenno-przestępczą (często nieformalną, równoległą wobec narodowej, która powstaje, gdy kontrola polityczna czy wojskowa konsoliduje różne formy przymusu ekonomicznego)⁷⁶. Po pierwsze, wojska te były dużym pracodawcą w skali kraju czy wręcz regionu, zatrudniając niemałą liczbę najemników, m.in. do bezpośrednich działań zbrojnych (także w Jemenie i Libii), ochrony kopalni złota w Sudanie (należących do Hemedtiego lub powiązanej z Grupą Wagnera spółki M Invest), przemykania migrantów przez Morze Śródziemne czy wspierania wagnerowców w Sahelu⁷⁷. Po drugie, masową skalę osiągnęła gospodarka rabunkowa. W makroskali dotyczyło to opanowania podczas wojny największych sudańskich pól naftowych na południu (w Kordofanie), strategicznych szlaków dostaw ropy oraz infrastruktury, w tym rafinerii⁷⁸. Masowy stał się też proceder rabowania towarów i innych dóbr, zwłaszcza w Chartumie. Odsprzedawano je następnie poniżej wartości na czarnym rynku (tzw. *Dagalo markets* – od nazwiska lidera RSF), co istotnie zakłócało procesy mikroekonomiczne w Sudanie⁷⁹. Jedną z często stosowanych przez wojska Hemedtiego metod prowadzenia działań operacyjnych stanowiło też przekupstwo – dzięki łapówkom zapewniano sobie bierność części oficerów Sudańskich Sił Zbrojnych (niektórzy przeszli na stronę rebeliantów) oraz lojalność wielu przywódców plemiennych⁸⁰. Materialna siła

74 A. Hoffmann, G. Lanfranchi, *Kleptocracy versus Democracy: How Security-Business Networks Hold Hostage Sudan's Private Sector and the Democratic Transition*, Clingendael Institute, The Hague 2023, s. 18–22.

75 *Final Report...*, s. 32–34.

76 M. Kaldor, *New...*, s. 10, 95–99, 107–113.

77 A. de Waal, *Don't Allow...*

78 A. Carboni, *Sudan...*

79 *Sudan – Complex Emergency*, United States Agency for International Development, Washington 2023, s. 3.

80 A. de Waal, *Don't Allow...*

RSF i biznesowe imperium Hemedtiego stanowią istotny czynnik, który należy wziąć pod uwagę w kontekście ewentualnych negocjacji tego ugrupowania z armią. Perspektywa włączenia tych wojsk w skład Sudańskich Sił Zbrojnych oznaczałaby bowiem co najmniej częściową utratę ich odrębności wskutek podporządkowania jednolitemu dowództwu. Mogłoby to zaburzyć tę misternie utkaną, a przy tym bardzo dochodową sieć zależności i wpływów biznesowych.

Podsumowanie

Obecna wojna domowa w Sudanie w bardzo wielu punktach dowodzi aktualności koncepcji nowych wojen, nawet pomimo zidentyfikowania kontrpunktów. Wybuchła ona po wielu latach niestabilności politycznej, a miejscowo przemocy zbrojnej o niskiej intensywności. Przez kilkanaście miesięcy obejmowała przede wszystkim działania nieregularne, toczone przez lokalne, zdecentralizowane (choć powiązane z armią lub RSF) grupy zbrojne, zwykle rekrutowane z klucza etnicznego czy wręcz plemiennego. Intensywność walk była względnie wysoka, co przeczyłoby założeniu, że w nowych wojnach jest ona niska. Strony dysponowały dość zaawansowanym uzbrojeniem (m.in. ciężką artylerią, rakietami, dronami, a w przypadku Sudańskich Sił Zbrojnych – lotnictwem bojowym), pozyskiwanym często dzięki powiązaniom międzynarodowym. Ogromna była też skala przemocy wobec ludności cywilnej. Prawo konfliktów zbrojnych i prawa człowieka łamano niezwykle często, a kryzys humanitarny w wyniku masowego uchodźstwa czy braku dostępu do podstawowych dóbr i usług dotknął miliony Sudańczyków. Konflikt toczył się w warunkach erozji państwa (z perspektywą postępującej fragmentacji jego uprawnień), ze szczególnym uwzględnieniem monopolu na przemoc zbrojną, która wynika z wieloletniego i wielopłaszczyznowego niedorozwoju, skomplikowanej struktury etnicznej oraz niestabilności politycznej w okresie bezpośrednio poprzedzającym wojnę. Gospodarka Sudanu nabierała zaś w tych okolicznościach charakteru w praktyce rabunkowego. Istotną motywację dla stron walczących stanowiły czynniki tożsamościowe, choć jednocześnie obydwa zwalczające się obozy instrumentalizowały podziały etniczne, plemienne czy religijne dla własnych potrzeb.

Immanentną cechą nowych wojen, którą można dostrzec niemal we wszystkich afrykańskich konfliktach po zimnej wojnie, stanowi duża

trudność w doprowadzeniu do ich faktycznego zakończenia drogą procesu pokojowego. W przypadku Sudanu nie udało się osiągnąć trwałego pokoju, biorąc pod uwagę konflikty, które toczyły się na długo przed 2023 r. w Darfurze i na południu kraju. Wojna dwóch generałów przyniosła jednak w tym zakresie dość wyraźną zmianę. O ile w przypadku wcześniejszych konfliktów społeczność międzynarodowa dość aktywnie angażowała się w ich rozwiązanie (czego efektem były operacje pokojowe UNAMID i UNISFA), o tyle w tym wypadku było inaczej. Odpowiedź RB ONZ⁸¹ sprowadziła się jedynie do wezwania, by zaprzestano walk podczas ramadanu i podjęto dialog w celu zakończenia konfliktu (rezolucja nr 2724 z 8 marca 2024 r.)⁸², oraz apelu do RSF o zakończenie oblężenia Al-Fasziru i wstrzymanie walk w rejonie tego miasta (rezolucja nr 2736 z 13 czerwca 2024 r.)⁸³. W procesie z Dżuddy i na innych forach międzyrządowych, gdzie podnoszono tę kwestię, niezwykle trudno było natomiast osiągnąć nawet samo podpisanie zawieszenia broni. Być może zatem w obecnym porządku międzynarodowym, który opiera się o różne wymiary siły i multipolarność w skali świata, także konflikty lokalne – z uwagi na rozbieżności interesów mocarstw o ambicjach globalnych (USA, Rosji i Chin) czy regionalnych (w tym wypadku ZEA, Arabii Saudyjskiej i Kataru) w warunkach globalizacji – zostaną podporządkowane tej logice, co dodatkowo utrudni ich rozwiązywanie.

Bibliografia

Abdel Aziz A. A., Bach J. N., *Sudan's Challenge in Remaining a Cohesive Nation and State. The Enactment of Violent and Authoritarian Modalities and Governance*, [w:] *Routledge Handbook of the Horn of Africa*, ed. J. N. Bach i in., Routledge, New York 2022.

ACLED Dashboard, „Armed Conflict Location and Event Data Project” [online, dostęp: 30 IV 2024]: <<https://acleddata.com/dashboard/#/dashboard>>.

81 Według stanu na lipiec 2024 r.

82 *Resolution 2724 (2024) / Adopted by the Security Council at its 9568th Meeting, on 8 March 2024, S/RES/2724*, United Nations Security Council, 8 III 2024: <<https://digitallibrary.un.org/record/4040187?ln=en&v=pdf>> [dostęp: 14 V 2024].

83 *Resolution 2736 (2024) / Adopted by the Security Council at its 9655th meeting, on 13 June 2024, S/RES/2736*, United Nations Security Council, 13 VI 2024: <<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/170/02/pdf/n2417002.pdf?token=Jgh8hsvIi110JGO5AZ&fe=true>> [dostęp: 18 VII 2024].

- ACLED Explorer, „ACLED” [online, dostęp: 13 V 2024]: <<https://acleddata.com/explorer/>>.
- Aid Withheld in Sudan while 37% of the Population Face Severe Hunger*, „Reliefweb” [online], 31 III 2024 [dostęp: 13 V 2024]: <<https://reliefweb.int/report/sudan/aid-withheld-sudan-while-37-population-face-severe-hunger>>.
- Al-Ali Z., *The Juba Agreement for Peace in Sudan: Summary and Analysis*, International Institute for Democracy and Electoral Assistance, Stockholm 2021.
- Ali H., *The War in Sudan: How Weapons and Networks Shattered a Power Struggle*, German Institute for Global and Area Studies, Hamburg 2024.
- Balcerowicz B., *Tendencje i czynniki kształtujące obraz przyszłej wojny*, [w:] *Bezpieczeństwo Polski w świetle wojny na Wschodzie*, red. R. Kuźniar, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2022.
- Bezpieczeństwo Polski w świetle wojny na Wschodzie*, red. R. Kuźniar, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2022.
- Bieńczyk-Missala A., Pronińska K., Grzebyk P., *Opanowywanie kryzysów i rozwiązywanie konfliktów – przykłady*, [w:] R. Kuźniar, A. Bieńczyk-Missala, P. Grzebyk, R. Kupiecki, M. Madej, K. Pronińska, A. Szeptycki, P. Śledź, M. Tabor, A. Wojciuk, *Bezpieczeństwo międzynarodowe*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2020.
- Butenko V., Elbagir N., Mezzofiore G., Qiblawi T., Goodwin A., Carey A., Munsiri P., Tahir Zene M., Arvanitidis B., Platt A., *Exclusive: Ukraine’s Special Services „Likely” behind Strikes on Wagner-Backed Forces in Sudan, a Ukrainian Military Source Says*, „CNN World” [online], 20 IX 2023 [dostęp: 10 V 2024]: <<https://edition.cnn.com/2023/09/19/africa/ukraine-military-sudan-wagner-cmd-intl/index.html>>.
- Carboni A., *Sudan: Setting the Stage for a Long War*, „ACLED” [online], 17 I 2024 [dostęp: 9 V 2024]: <<https://acleddata.com/conflict-watchlist-2024/sudan/>>.
- Country Dashboard*, „Fragile State Index” [online, dostęp: 9 V 2024]: <<https://fragilestatesindex.org/country-data/>>.
- Crisiswatch. Tracking Conflict Worldwide: Sudan*, „International Crisis Group” [online, dostęp: 11 V 2024]: <[https://www.crisisgroup.org/crisiswatch/database?location\[\]=14](https://www.crisisgroup.org/crisiswatch/database?location[]=14)>.
- Czerep J., *Perspektywy zakończenia wojny w Sudanie*, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, [Warszawa] 2023 (Biuletyn PISM, 61/2682).
- Darfur: International Criminal Court Launches Investigation into Surging Violence*, „UN News” [online], 13 VII 2023 [dostęp: 10 V 2024]: <<https://news.un.org/en/story/2023/07/1138692>>.
- „Death Came to Our Home”. War Crimes and Civilian Suffering in Sudan*, Amnesty International, London 2023.
- Doxsee C., *How Does the Conflict in Sudan Affect Russia and the Wagner Group?*, „Center for Strategic & International Studies” [online], 20 IV 2023 [dostęp: 10 V 2024]: <<https://www.csis.org/analysis/how-does-conflict-sudan-affect-russia-and-wagner-group>>.

- Draft Political Framework Agreement*, [Darfur], 5 XII 2022: <<https://redress.org/wp-content/uploads/2022/12/Framework-Agreement-Final-ENG-05122022.pdf>> [dostęp: 8 V 2024].
- El Naggār O., Ochieng B., *Who Are the Foreign Mercenaries Fighting in Sudan?*, „Monitor: Essential Media Insight” 2023, vol. 30.
- Elbarisi Abuelgasim Mohammed F. i in., *Defending the Right to Health during Sudan’s Civil War*, „The Lancet Global Health” 2023, vol. 11, issue 9.
- Elhag Ali Ahmed H., *Embedded Uniforms: The War in Darfur, Militias, Paramilitaries, and the Rise of The Rapid Support Forces*, [w:] *Routledge Handbook of the Horn of Africa*, ed. J. N. Bach i in., Routledge, New York 2022.
- Fabricius P., *After a Glimmer of Hope, Sudan’s Peace Effort Fades*, „Institute for Security Studies” [online], 12 I 2024 [dostęp: 9 V 2024]: <<https://issafrica.org/iss-today/after-a-glimmer-of-hope-sudans-peace-effort-fades>>.
- Fact Sheet: Conflict Surges in Sudan*, „ACLED” [online], 24 V 2023 [dostęp: 10 V 2024]: <<https://acleddata.com/2023/04/28/fact-sheet-conflict-surges-in-sudan/>>.
- Final Report of the Panel of Experts on the Sudan*, United Nations Security Council, 15 I 2024, S/2024/65: <<https://daccess-ods.un.org/access.nsf/Get?OpenAgent&DS=S/2024/65&Lang=E>> [dostęp: 9 V 2024].
- Global Conflict Tracker: Civil War in Sudan*, „Council on Foreign Relations” [online], 19 IV 2024 [dostęp: 8 V 2024]: <<https://www.cfr.org/global-conflict-tracker/conflict/power-struggle-sudan>>.
- Hassan H. A., *Sudan’s Civil War is Rooted in Its Historical Favouritism of Arab and Islamic Identity*, „The Conversation” [online], 25 IV 2024 [dostęp: 9 V 2024]: <<https://theconversation.com/sudans-civil-war-is-rooted-in-its-historical-favouritism-of-arab-and-islamic-identity-228533>>.
- Hoffmann A., Lanfranchi G., *Kleptocracy versus Democracy: How Security-Business Networks Hold Hostage Sudan’s Private Sector and the Democratic Transition*, Clingendael Institute, The Hague 2023.
- How Disinformation Campaigns Endanger Lives in Sudan*, „SMEX” [online], 19 V 2023 [dostęp: 9 V 2024]: <<https://smex.org/how-disinformation-campaigns-endanger-lives-in-sudan/>>.
- IPC Alert: Sudan*, „Integrated Food Security Phase Classification” [online, dostęp: 13 V 2024]: <https://www.ipcinfo.org/fileadmin/user_upload/ipcinfo/docs/IPC_Alert_Sudan_March2024.pdf>.
- Kaldor M., *New & Old Wars: Organised Violence in a Global Era*, 3 ed., Polity Press, Cambridge–Malden 2012.
- Karr L., *Africa File, May 31, 2024: Russian Red Sea Logistics Center in Sudan*, „Institute for the Study of War” [online], 31 V 2024 [dostęp: 18 VII 2024]: <<https://www.understandingwar.org/backgrounder/africa-file-may-31-2024-russian-red-sea-logistics-center-sudan>>.
- Kohnert D., *On the Impact of the 2023 Sudanese War on Africa and beyond*, German Institute for Global and Area Studies, Hamburg 2023.

- Konozy E. H. E., *Sudan's Devastating War: Unravelling Its Multifaceted Impact*, „Medicine, Conflict and Survival” 2024, vol. 40, issue 1.
- Kuźniar R., Bieńczyk-Missala A., Grzebyk P., Kupiecki R., Madej M., Pronińska K., Szeptycki A., Śledź P., Tabor M., Wojciuk A., *Bezpieczeństwo międzynarodowe*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2020.
- Łoś R., *Konflikty w Sudanie*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2013.
- Madej M., Pronińska K., *Konflikty zbrojne*, [w:] R. Kuźniar, A. Bieńczyk-Missala, P. Grzebyk, R. Kupiecki, M. Madej, K. Pronińska, A. Szeptycki, P. Śledź, M. Tabor, A. Wojciuk, *Bezpieczeństwo międzynarodowe*, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2020.
- „The Massalit Will Not Come Home”: *Ethnic Cleansing and Crimes against Humanity in El Geneina, West Darfur, Sudan*, Human Rights Watch, New York 2024.
- The Military Balance 2024*, International Institute for Strategic Studies, London 2024.
- Nashed M., *The Soft-Power Campaign of Sudan's RSF Leader „Hemedti”*, „Al Jazeera” [online], 20 IV 2023 [dostęp: 8 V 2024]: <<https://www.aljazeera.com/news/2023/4/20/the-soft-power-campaign-of-sudans-rsf-leader-hemedti>>.
- Resolution 2724 (2024) / Adopted by the Security Council at its 9568th Meeting, on 8 March 2024*, S/RES/2724, United Nations Security Council, 8 III 2024: <<https://digitallibrary.un.org/record/4040187?ln=en&v=pdf>> [dostęp: 14 V 2024].
- Resolution 2736 (2024) / Adopted by the Security Council at its 9655th meeting, on 13 June 2024*, S/RES/2736, United Nations Security Council, 13 VI 2024: <<https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/170/02/pdf/n2417002.pdf?token=jgh8hsviii10JGO5AZ&fe=true>> [dostęp: 18 VII 2024].
- Routledge Handbook of the Horn of Africa*, ed. J. N. Bach i in., Routledge, New York 2022.
- Shambat Bridge Destroyed, Bringing New Advantage to Sudan's Army*, „Sudan War Monitor” [online], 11 XI 2023 [dostęp: 11 V 2024]: <<https://sudanwarmonitor.com/p/shambat-bridge-destroyed-bringing>>.
- Situation of Human Rights in the Sudan: Report of the United Nations High Commissioner for Human Rights*, A/HRC/55/29, Human Rights Council, Geneva 2024.
- Stopping Sudan's Descent into Full-Blown Civil War*, „International Crisis Group” [online], 20 IV 2023 [dostęp: 8 V 2024]: <<https://www.crisisgroup.org/africa/horn-africa/sudan/stopping-sudans-descent-full-blown-civil-war>>.
- Sudan*, „The Observatory of Economic Complexity” [online, dostęp: 13 V 2024]: <<https://oec.world/en/profile/country/sdn>>.
- Sudan: A Year of War*, „International Crisis Group” [online], 11 IV 2024 [dostęp: 8 V 2024]: <<https://www.crisisgroup.org/africa/horn-africa/sudan/sudan-year-war>>.
- Sudan – Complex Emergency*, United States Agency for International Development, Washington 2023.

- Sudan: Humanitarian Situation Report No. 17. Reporting Period 1 January – 31 March 2024*, United Nations International Children's Emergency Fund, New York 2024.
- Sudan Situation*, „Operational Data Portal” [online, dostęp: 13 V 2024]: <<https://data.unhcr.org/en/situations/sudansituation>>.
- Sudan Situation Report*, „OCHA” [online, dostęp: 13 V 2024]: <<https://reports.unocha.org/en/country/sudan/>>.
- Sudan's Calamitous Civil War: A Chance to Draw Back from the Abyss*, „International Crisis Group” [online], 9 I 2024 [dostęp: 8 V 2024]: <<https://www.crisisgroup.org/africa/horn-africa/sudan/sudans-calamitous-civil-war-chance-draw-back-abyss>>.
- „*They Were Shouting 'Kill Them'*”. *Sudan's Violent Crackdown on Protesters in Khartoum*, „Human Rights Watch” [online], 17 XI 2019 [dostęp: 8 V 2024]: <<https://www.hrw.org/report/2019/11/18/they-were-shouting-kill-them/sudans-violent-crackdown-protesters-khartoum>>.
- Waal A. de, *Don't Allow a Disastrous Collapse in Sudan*, „Foreign Policy” [online], 14 XII 2023 [dostęp: 10 V 2024]: <<https://foreignpolicy.com/2023/12/14/sudan-war-uae-russia-arms-gold-hemeti-burhan-rsf/>>.
- Winczewski D., *War in Ukraine and Enduring Relevance of the Clausewitzian Theory*, „Athenaeum. Polish Political Science Studies” 2023, vol. 80, No. 4.